

Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés
c. könyvéről

„Ennél a könyvnél – írta nyomban a megjelenés után Ady a Nyugatban – talán évtizedek óta nagyobb, bátrabb, magyarabb és olvasandóbb cselekedet aligha történt. Megtalálta nemzetiségi kérdésünkben, e valóban »legvéresebb« kérdésben, a »demokrácia archimedesi pontját«, megtalálta, s káprázatos munkával, tudással és hittel meg merete itt mutatni.” „Ismertetni pedig – jósolta a munkáról – csak könyvtárnyi könyvek, támadt eszmerajok s anyaggal, eseménnyel ellátott évtizedek fogják méltóan.”¹

Csaknem hét, eseménnyel bőségesen „ellátott” évtized telt el, a méltatás azonban elmaradt. Jászi könyvét nemcsak a korabeli kritika és közvélemény nagy része fogadta ingerülten vagy ellenségesen, nemcsak a Horthy-korszak történetírása és publicisztikája átkozta ki szerzőjével együtt, s nem is csak a Rákosi-korszak ideológusai mosolyogták le polgári korlátozottságáért. Mindez egészen természetes. Ami már kevésbé az, mai történet- és társadalomtudományunk sem becsüli sokra, nemigen merít belőle, a szakmainál szélesebb értelmiségi közvélemény pedig, amely a könyvet magát jórészt nem ismeri, elég határozott idegenkedéssel fogadja a benne érvényre jutó felfogást.

Ennek okai persze nagyrészt a könyvön kívül fekvő jelenségekben, elsősorban a máig ható trianoni traumában és a határon túli magyarság mai helyzetében rejlenek. A Jászi-könyv legfőbb „bűne” talán éppen abban keresendő, hogy a korunkat meghatározó események előtt íródott, egy véglegesen múlttá vált helyzetről beszél, egy ma már gyerekesen ostobának tűnő politikát ostromoz, s bosszantóan gyanútlan a jövő baljós lehetőségeit illetően.

Adyt azonban, aki ugyanebben az 1912-es évben írta (éppen Jászi folyóiratába) „S ha Erdélyt elveszik?” című cikkét,² megjósolva benne „a Romániába olvasztandó magyarság” jövő sorsát, aligha lehet ezirányú vaksággal gyanúsítani. Tévedett volna a Jászi-könyv nagyraértékelésében? Azt a feltevést ugyanis, hogy cikkét csupán baráti gesztusként vagy szolidaritásból írta volna, nyugodtan kizárhatjuk. Ady közismerten szigorú kritikus volt, s bár a hangnemben tett olykor engedményeket, félelmetesen értett hozzá, hogy dicséző szavakkal is kifejezze megsemmisítő véleményét. Itt azonban, még ha leszámítjuk is a barátság és a szecessziós stílus diktálta cifrázatokat, csak elismerést és egyetértést találhatunk: nemzeti és demokratikus szempontból bátor és jelentős, jövőbe mutató tettek tartotta a könyvet.

¹ *Ady Endre* Összes prózai Művei, X. köt. Bp. 1973., 193.

² Uo. 206–209. l.

Maga Jászi is, aki a pozitívizmusból való kilábalása után jórészt megtagadta ifjúkori munkáit, erre a művére élete végéig büszke volt. 1919. január 15-én kelt végrendeletében ezt írta: „Régi könyveimből – a Nemzeti Államokat kivéve – új kiadást ne csináljanak, mivel a legtöbb kérdésben lényegesen megváltoztak gondolataim.”³ *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* c. későbbi nagy munkájában is erősen támaszkodik a *Nemzeti államok* anyagára és megállapításaira, többször idéz belőle és hivatkozik rá. A könyvet tehát úgy tekinthetjük és kezelhetjük, hogy azt szerzője mindvégig, a későbbi fejlemények ismeretében is vállalta.

A legkevésbé sem könnyíti viszont a mai „újraértékelést” az a körülmény, hogy ezt a sokat emlegetett, magasztalt és szidalmazott, szinte fogalommá vált könyvet tárgyilagos és szakszerű módon sem megjelenése idején, sem azóta nem bírálták. Az 1912–13-ban megjelent recenziókat, ismertetéseket és vitacikkeket szinte a két kezünkön megszámlálhatjuk, s két élesen elkülönülő csoportra oszthatjuk: baráti vagy bajtársi ismertetésekre és ellenséges gorombaságokra.

Az első csoportba, Adyén kívül, Szende Pál, Braun Róbert és Vajda Mihály cikke tartozik.⁴ Szende és Braun, Jászi legszűkebb körének tagjai, önálló és független gondolkodók voltak ugyan, de a lényeges kérdésekben vele teljesen azonos nézeteket vallottak, s így kritikai észrevételeik kisebb részletekre vonatkoznak csupán. Vajda is csak okosan méltatja, de nem bírálja a könyvet.

A másik oldalon viszont csak merev elutasítást és szidalmakat találunk. Tisza kegyeltje és nemzetiségi szakértője, Réz Mihály két cikket is írt ellene a *Magyar Figyelőben*,⁵ de komolyabb eszmecserére közte és Jászi között csak 1918 őszén, tehát egészen új helyzetben került sor.⁶ Krüger Aladár Magyar Kultúra-beli „bírálata”⁷ lényegében antiszemita kirohanásra szorítkozik.

Végül mintegy középpütt áll a keresztényszocialista Giesswein Sándor igen jóindulatú, de a lényegyet óvatosan megkerülő s az arany középutat dicsérő recenziója,⁸ valamint Boross László érdekes és szakszerű tanulmánya a Nyugatban,⁹ ahol azonban csak egyetlen fontos részletkérdésben, a városi és falusi asszimiláció kérdésében fejt ki a Jásziétól eltérő véleményét.

Hazai utóélete a könyvnek gyakorlatilag nem volt. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* bibliográfiájába azzal a megjegyzéssel vette fel a munkát, hogy az „az akkori dolgok lényegét teljesen félreismerte”.¹⁰ A szövegben pedig a „nemzetnélküli” Jászi szemére veti

³ OSzK Kézirattár, Fond 163, Csécsy-hagyaték

⁴ *Szende Pál* ismertetése: *Huszádik Század*, 1912. I. k. 774–787.; *Braun Róbert*: Jászi Oszkár könyve a nemzetiségi kérdéstről. *Népszava*, 1912, május 5.; *Vajda* ismertetése: *Szociálpolitikai Szemle*, 1913. 4–6.

⁵ *Magyar Figyelő*, 1912/2. 328–330. I. és 1912/3. 89–99.

⁶ *Réz Mihály*: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. *H. Sz.* 1918. II. k. 1–17. és *Jászi Oszkár*: A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. *H. Sz.* 1918. II. 97–111.

⁷ *Magyar Kultúra*, 1913. 54–57.

⁸ *Katholikus Szemle*, 1913. 213–217.

⁹ *Boross László*: A nemzeti és a nemzetiségi kérdés. *Nyugat*, 1913/III. 1–13. és 69–77.

¹⁰ *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: *Magyar Történet*, V. köt. 648.

dilettantizmusát, kapcsolatfelvételét a nemzetiségi vezetőkkel, s túlzásait, amelyekkel „a magyar közönséget minden józanabb kisebbségi politikától elijesztette”.¹¹

A nemzeti problematika és a társadalmi haladás ügyének kölcsönös viszonya, gyakori konfliktusa és végső összeegyeztethetősége 1904 óta izgatta Jászit.¹² A magyar demokratikus és szocialista táborban elsőnek ismerte fel ennek a kérdésnek a döntő horderejét, s az írások egész sorában próbálta megválaszolni. Először a szocializmus és a hazafiság viszonyát tette vizsgálat tárgyává,¹³ majd a radikális demokratizmusát a magyar függetlenségi gondolathoz.¹⁴ Végül „Új Magyarország felé” sorozatában¹⁵ két nemzedék: a múlt század nemesi liberális eszméin felnőtt apa és szocialista fia beszélgetéseinek és vitáinak formájában igyekezett megnyugtatóan tisztázni, hogy a modern társadalmi és kulturális reformkövetelések végeredményben nem ellentétesek a nagy liberális nemzeti hagyományokkal, sőt, azok kiteljesedését hozzák meg.

Nem kétséges, hogy a problémára eleve fogékony Jászit elsősorban az 1905–6-os politikai válság, majd a nemzeti koalíciós kormányzás tanulságai hajtották a nemzeti és a haladó törekvések konfliktusos kapcsolatának mind szenvedélyesebb és sokoldalúbb vizsgálata felé. Gondolati fejlődése, látószöge itt teljesen párhuzamos Adyével. Bizonyosra vehető továbbá, hogy a választójogi reform ismételt elakadása, a koalíciós kormány reakciós sovinizmusa s magyarosító iskolapolitikája (Lex Apponyi) vezette el közvetlenül Jászit a különleges nehézségekkel is küzdő magyar demokrácia „archimedesi pontjához”, a magyar közélet legfőbb tabujához, a nemzetiségi kérdéshez.¹⁶

A könyvhöz írt előszava és levelezése tanúsága szerint Jászi csaknem öt évig dolgozott a munkán. 1908-ban fogott komolyan hozzá az anyag összegyűjtéséhez, részint a hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozása, részint az ország nemzetiségi vidékein tett hosszú utazások, azaz közvetlen tapasztalatszerzés útján.

Abbeli kettős törekvésében, hogy kétségbevonhatatlanná tegye a munka tudományos megalapozottságát, s hogy kimutassa, mennyire nem magyar specialitás, hanem általános fejlődési jelenség az országot nyugtalanító nemzeti-nemzetiségi kérdés, Jászi igen nagy történelmi nekifutást vett tulajdonképpeni témájához. A könyv mai olvasójának talán túl hosszúnak is tűnik ez a nekifutás, amely a primitív népektől az ókori birodalmakon és a középkori államokon át jut el – éppen nem futólépésben – a modern nemzeti állam kialakulásához, majd a szorosan vett nemzetiségi és asszimilációs probléma tárgyalásánál ismét végighalad – Írországtól Oroszorszáig és Norvégiától a Balkánig – e probléma összes európai jelentkezési területein.

Mindez – Jászi nem éppen könnyed értekező stílusával tetézve – kissé nehézkessé és hosszadalmassá tette és teszi ma különösen a könyvet. De annak idején alighanem ez is

¹¹ Uo. 597.

¹² L. erről Szabó Ervinhez és Somló Bódoghoz írt ekkori leveleit. Idézi *Litván Gy.*: Magyar gondolat – szabad gondolat. Bp. 1978. 37–40.

¹³ Szocializmus és hazafiság. H. Sz. I. k. 1–11.

¹⁴ Az új Magyarország felé. H. Sz. 1907. I. köt. 1–15.

¹⁵ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Bp. 1907.

¹⁶ Már 1905. szept. 27-i levelében ezt írja Somló Bódognak: „Foglalkozom újabban a nemzetiségi kérdéssel, különösen honi viszonyaink szempontjából, az osztályharcra és a szocializmussal kapcsolatban Szoc. és Hazafiság c. cikkem kiegészítésül, a nemzeti *egybeforratás* szempontjából.” OSzK Kézirattár, Levelestár.

hozzátartozott úttörő szerepéhez, hiszen a kérdéskör ilyen átfogó, történeti-szociológiai szempontú, a legújabb külföldi irodalmat is feldolgozó áttekintése – kivált magyar nyelven – egyszerűen nem létezett. S végképp nem létezett ilyen szemlélettel. A mai olvasót egyenesen meglepi, hogy a nemzeti mozgalmak és államok kialakulásának történeti ábrázolásmódja – a történelmi materializmuson alapuló, de azt más, főként tömeglélektani nézőpontokkal is kiegészítő módszer – mennyire rokon mai hazai történetírásunk felfogásával, mennyivel rokonabb ezzel nemcsak a nemzeti jelleget eszményítve historizáló korabeli hivatalos történetírásnál, hanem a nemzeti kérdéskörben többnyire különösen vulgáris korabeli marxizmusnál is. Jászi hatalmas „természeti folyamatot” lát a nemzetképződésben, érti ennek általános törvényszerűségeit, de felismeri történetifunkcionális különbségeit is: „bár az egységbe tömörülés a gazdasági fejlődés polgári rendjéből következik: maga az ideológia, mely ezen a kultúrán nyugszik, hevét, színét, keménységét és fanatizmusát a dinasztikus-politikai elemből meríti, melynek, valamint hadseregének és bürokráciájának egyéni dicsősége hozzátapad a nemzetbe tömörülés tényéhez (91. l.)”.

A nemzeti érzelmek, sérelmek és küzdelmek elemzése során Jászi érezhetően óriási – és nem is sikertelen – erőfeszítést tesz kora és köre meddően racionalista szemléletének leküzdésére. Tényként állapítja meg, hogy egy-egy államon belül – Svájc és Belgium kivételével – a nemzetiségek érintkezésének „csak egy formája van – a harc. Valóban furcsa látvány annak részére, aki a történelmi dolgokat racionalista szemmel nézi! Mert mi lehet ostobább, embertelenebb, gazdaságtalanabb, mint az, hogy a hatalmas Német-, Angol-, Oroszország gazdasági és politikai erőit ily hálátlan és bagatell feladatra feccserelje el, mint a velük szemben törpe minoritást képező népelemek erőszakos asszimilálása . . . Mégis a történelmi fejlődés állandóan az okos emberek politikája ellen dolgozott eddig. Ahol pedig javulás állott be: ott nem is az okosság nőtt meg, hanem új nemzedék új hatalmi erők hatása alatt cselekedett” (111. l.). Az erőszakos beolvasztás politikája, mondja másutt, annyira általános, hogy valami kényszerűségnek kell lennie benne, amit se kenetteljes sopánkodással vagy racionalista okoskodással, mint „hibás” történelmi folyamatot „elítélni”, se új történelmi erőkkel és helyzetekkel egyszerre megváltoztatni nem lehet (135. l.). Európa nemzetiségi viszonyait áttekintve úgy látja, hogy az asszimiláció „csaknem befejezett a nyugaton, részben lefolyt Közép- és Észak-Európában, minimális a Balkánon” (112. l.). Ez a kép ma már leegyszerűsítőnek tűnik, mégpedig nem amiatt, hogy Jászi nem látta előre számos nyugat-európai nemzeti mozgalom fellángolását a század második felében, hanem azért, mert végül is foglya marad a racionalista evolúcionizmusnak, amikor egyszerűen szembeállítja egymással a „feudális” és az „indusztriális” nemzetiségi politikát, s az elsőben a nemzetiségi elnyomás, a másodikban a nemzeti egység és megbékélés modelljét mutatja fel. Bár e képletben kétségkívül sok az igazság, s hangoztatása az akkori Magyarországon jó célokat szolgált, ma már tudjuk, hogy a valóság ennél valamivel bonyolultabb . . .

Ha az általános résznél Jászi fő érdeme talán elsősorban a hatalmas nemzetközi szociológiai és politikai irodalom kitűnő összefoglalásában és hazai megismertetésében jelölhető meg, a magyar történeti fejezetekben már igazi úttörő munkáról beszélhetünk. Ahhoz ugyanis, hogy felvázolhassa a magyar nemzeti egység kialakulását, a Habsburgokkal és a hazai nemzetiségekkel szembeni nemzeti politikát, a magyar történelemnek egy merőben új felfogását kellett, legalább alapjaiban, kidolgoznia, megtisztítva a képet a

millenniumi történetírásnak éppen a „nemzeti” irányban leggyakoribb torzításaitól és legendáitól. S bár e munkában már támaszkodhatott néhány olyan elődre és kortársra, mint Acsády és Grünwald Béla, Szabó Ervin és Szende Pál, neki kellett megalkotnia az összképet, és megoldania számos kulcskérdést, így pl. – hogy egyébről ne is beszéljünk – a 18. századi Habsburg egységesítő törekvések értékelését. Ha találhatunk is köztük elnagyolt vagy itt-ott téves megoldásokat, megint csak meglepő a tájékozódás és vonalvezetés biztonsága, a szemlélet kiegyensúlyozottsága, a nemzeti és a társadalmi-gazdasági szempontok integrálása. Kora legtöbb hazai marxistájával ellentétben Jászi nem gyűlölködő a magyar nemességgel szemben, s ennek politikáját sem ítéli meg szigorúbban, mint más országok uralkodó osztályaiét, vagy a centralizáló Habsburgokét.

Szabó Ervintől eltérően nem tagadja a 48-as forradalom polgári jellegét,¹⁷ s teljes mértékben elismeri: „e pillanatban a magyar nemesség tényleg a társadalmi haladás letéteményese lesz, s a világ összes demokratáinak rokonszenvét bírja, mert védi állami élete integritását Ausztriával szemben és a modern liberalizmus jogait a főnemességgel szemben. A magyar forradalom sorsa azonban meg volt pecsételve abban a pillanatban, melyben ugyanaz a nemesség, mely pillanatnyi osztályérdekeit műlóan legyőzte, képtelen volt faji gögjét fékezni és a nemzetiségek támogatását a magyar ügy mellett megnyerni” (320. l.). „Kossuth és társai nem kételkedtek egy percig sem abban, hogy a magyar államnyelv a demokratikus intézmények alapján biztosan és gyorsan fog minden nemzetiségi nyelvet vagy teljesen megszüntetni, vagy a vérségi partikularizmus oduiba szorítani. Miként II. József, úgy ők is megfélekedtek . . . arról, hogy nagyobb, letelepült, közös történelem és nyelv által összefűzött néptömegekre nézve a demokrata haladás útja az anyanyelv teljes kifejtése nélkül lehetetlenség (321. l.).”

Bár Jászi itt Kossuthék mentségére hozza fel, hogy akkoriban még a demokrata Európa is csak Bécs által mesterségesen szított akciót látott a magyarországi nemzetiségi mozgalmakban, könyvében következetesen visszautasítja azt a máig kísértő nézetet, amely e mozgalmak mögött hol Habsburg-, hol pánszláv vagy dákoromán izgatást és pénzt keresett. Egyik kedvenc idézete, amelyet 1929-es munkájában is felhasznál, Szemere Bertalantól származik: „Mi pusztán mesterséges zajnak véltük, mi az ég dörgése volt . . . – egy egész erdő lombjai sohasem hozathatnak mozgásba, ha nem vész az, ami fű (338. l.).”

Ebben a realista szellemben – és a történeti statisztika úttörő alkalmazásával – mutatja be Jászi az ország nemzetiségi erőviszonyainak történelmi alakulását, a török hódoltság utáni bevándorlást és telepítéseket, az együttélés és az asszimiláció szociológiai törvényszerűségeit és korlátait („a tenger beolvasztja a szigeteket”, 402. l.), így a 18. század végi nagy nemzetiségi többségből a 19. század végére egy 51,4 százalékos magyar többség kialakulását, közben a nemzetiségi (különösen a román) kisbirtokos parasztság növekvő gazdasági erejét, a zsidóság és a németek szerepét az asszimilációs folyamatban és a magyarosító törekvésekben, s magát a hivatalos magyar nemzetiségi politikát is, ennek fokozatos átmenetét a magabízó illuzionizmusból a kényszerasszimiláció, a magyarosítás görcsös sovíniszta erőfeszítéseibe.

¹⁷Egyenesen vitába is száll a forradalom „kuruc nemesi természetét” valló, divatos és lekicsinylő felfogással, amelynek legfőbb cáfolatát szerinte az az „egyetlen nagy tény” adja, hogy ellentétben a régi kuruc felkelésekkel, Ausztria ezúttal képtelen volt saját erejéből pacifikálni az országot. „Ilyen eredmény csakis a népies erők igen tetemes megfeszítése árán érhető el.” (296–297.)

A Jászi-könyv – a közelgő katasztrófa előérzetében – ez ellen az öngyilkos politika ellen irányult, ennek gyakorlatával és érveivel viaskodott. Van azonban egy érdekes fejezete, amely egészen más irányban polemizál. „Magyar ún. szabadgondolkodó részről gyakran hallani, hogy voltaképp egyazon nyomás nehezedik a magyar és a nemzetiségi népre: a feudalizmus közös nyomása. Tehát különleges nemzetiségi sérelmekről nem lehet szó.” Jászi ezzel szemben meggyőzően bizonyítja a népéhez és kultúrájához hű nemzetiségi intelligencia következetes mellőzését, s azt a jelentős különbséget, amely a magyar és a nemzetiségi parasztság hatósági kezelésében vagy művelődési lehetőségeiben az utóbbi rovására mutatkozik. „Vagyis a helyzet úgy áll, hogy az összes magyarországi népek közös sérelmeihez speciális nemzetiségi sérelmek is járulnak. *És épp ez a plusz alkotja a nemzetiségi kérdést.*” (478. l.)

Nagyon valószínű, hogy Jászi ezt a figyelmeztetést eleve nem holmi jelentéktelen kávéházi szabadgondolkodóknak adressálta, hanem – a legfőbb szövetségesnek kijáró tapintatos formában – a Szociáldemokrata Pártnak, amely lényegében kezdettől fogva erre a negativista álláspontra helyezkedett a nemzetiségi kérdésben. De ha Jászi történetesen nem is rájuk gondolt volna, jelentkeztek ők maguk. Kunfi egy évvel későbbi cikkében közvetlen vitába bocsátkozott Jászi „sérelemi többlet” tételével, s kijelentette: „A legsovínisztább Bánffy-uralom sem bánt rosszabbul a románokkal vagy a tótokkal, mint a szocialista munkásokkal.”¹⁸ (Ami nézetem szerint még az 1890-es évek e valóban hírhedt korszakára sem áll, és végképp hamis az 1910-es évekre, amikor a munkásság szervezkedését, gyűléseit, tüntetéseit már nem akadályozták, ám a nemzetiségeknél ugyanezt csirájában elfojtották.)

Jóllehet a szociáldemokrata vezetők – maga Kunfi is – időnként megértőbben nyilatkoztak a nemzetiségi kérdéstről, a fenti vitát és háttérét mégis jellegzetesnek és fontosnak kell tekinteni. Kunfi személye ugyanis eleve kizár két olcsó kibúvót. Egyrészt ő volt a párt legkevésbé dogmatikus, a magyar „sajátosságok” iránt legtöbb érzékkel bíró vezetője, másrészt a pártvezetőség legbaloldali tagja. Nem lehet tehát az említett negativizmust sem „egyes dogmatikusok”, sem a „jobboldali opportunizmus” számlájára írni. Egy dogmatikusan felfogott, s a legerősebben éppen a baloldali szocialisták – például a fiatal Szabó Ervin – által képviselt, egyoldalúan osztályharcos álláspont következménye volt ez, akárcsak a forradalmi agrárprogram hiánya. A két kérdés persze a legszorosabban összefüggött. Az 1903-as pártprogram tartalmazta ugyan „az országban élő minden nemzet teljes egyenjogúsításának” követelését, ám ennek megvalósulását, sok mással együtt, a tőkés fejlődés és a majdani szocializmus automatizmusától várták. A nemzetiségi küzdelmekbe, amelyeket „mesterséges csinálmányoknak” tartottak, talán ösztönös önvédelemből sem kívántak belekeveredni, a nemzetiségi pártokkal és vezetőkkel – e „burzoá elemekkel” – ritka kivételektől eltekintve nem voltak hajlandók együttműködni.¹⁹ A tizes években már Szabó Ervin is szóvá tette, hogy az MSZDP-ben gyakran látni „bizonytalanságot a nemzeti problémát illető állásfoglalásban, és nem ritka a hivatalos nemzetiségi politikára emlékeztető magatartás a hazai németek, szlovákok stb.

¹⁸ A nemzetiségi béke és az osztályharc. *Szocializmus*, 1913–14. 3. sz. 97–101.

¹⁹ Az együttműködés lehetetlenségét fejtegeti pl. *Diner-Dénes József* A Munka Szemléje 1907/23. sz.-ban. Az ellenkező nézetet képviselő *Rozvány Jenő* cikkéhez (*Szocializmus*, 1906–7. 513–21., 545–50.) a szerkesztőség (Garami vagy Kunfi) helytelenítő megjegyzést fűzött.

munkásmozgalmával szemben”. Így még saját pártjuk nemzetiségi szekcióival is egyre több és élesebb konfliktusba kerültek, s ezek a háború kitorése után ténylegesen, annak végén pedig deklarative is kiváltak az anyapártból, amelynek szétesése már az ország jövőjének sorsát vetítette előre.²⁰

Jászi tehát még saját politikai táborán belül is szinte magányos lovagként, csupán Ady és a *Huszdik Század* néhány munkatársa (Szende Pál, Braun Róbert, Aradi Viktor) által támogatva, viszont az egész Tisza-párti, függetlenségi és klerikális sajtó ösztüüzével dacolva vált a nemzetiségi kérdés specialistájává, s vette fel a harcot az egyenjogúsításért. Ha egyéb területen, így általános társadalomfejlődési és politikai koncepciójáért vagy – különösen – 1919 utáni következetesen antikommunista álláspontjáért érthetően érte és éri a marxista–leninista bírálókat, azt lehetne hinni, hogy a nemzetiségi kérdésben folytatott tragikus végű, valóban heroikus küzdelmének érdemét – legalábbis az ún. baloldaltól – nemigen lehet kétségbe vonni. Úgy látszik azonban, itt sem hiányozhatnak – még manapság sem – az utólagos fanyalgások, amelyek egyrészt elkésettnek tartják, másrészt keveslik ezirányú programját.

Történelmi értelemben nehéz lenne tagadni, hogy 1912-ben már alighanem késő volt a magyarországi nemzetiségi kérdés „békés”, pusztán közigazgatási, igazságügyi és oktatásügyi reformok segítségével történő megoldásával próbálkozni. Túl sok hiba történt az előző évszázad alatt (s nem csupán 1867 vagy még későbbi dátum óta, ahogy néhányan mostanában kezdik „felfedezni”!), túl sok gyúanyag gyűlt fel, túl erős volt már ekkor a külső vonzás is. Nem bizonyítható, de valószínűnek tűnik, hogy a kiegyezés körüli időben lett volna az utolsó lehetőség e népek Magyarországon belüli kielégítésére. De kompromisszumos megoldásra – s a trianoninál számunkra feltétlenül kedvezőbb megoldásra – még később is, a világháború nélkül pedig még 1912 után is nyílt volna mód, *megpróbálni* pedig mindenképpen érdemes lett volna. (Aminthogy 1–2 évvel később Tiszáék a románokkal, a függetlenségi a délszlávokkal meg is próbáltak tárgyalni, csak éppen az ajánlatok voltak igen szűkmarkúak.) Ahhoz sem lett volna késő, hogy a háború előtti pillanatokban ne kerüljön sor a pánszláv agitációt „bizonyító” szégyenletes rutén szkizma-perre és a nemzetiségeket provokáló egyéb ostoba lépésekre. De ha e bizonytalan gyakorlati szempontokat mind elvetjük is, marad egy biztos morális szempont, az, amelyet Jászi 1918 októberében, „A Monarchia jövője” című könyvének előszavában fogalmazott meg, de ugyanúgy odaillt volna a „Nemzeti államok” elé is:

„Az eredmény, melyre jutottam, egyaránt ki fogja hívni úgy a bornirt sovinizmusnak, mint az üres formulákon gondolatresten kéjelgő verbál-nemzetköziségnek haragvó kritikáját. De épp könyvemnek ebben a pozíciójából látom igényét a meghallgatásra. A jövő szempontjából: hadd lássa majdan az utókor, hogy az általános nacionalista megkerülés közepette is volt Magyarországon olyan közvélemény . . . , mely képes volt számolni az igazi adottságokkal és képes volt megbecsülni, sőt szeretni mai ellenségeinket is. A jelen szempontból: talán még nem késő az igazi cél megjelölésével és az ésszerű eszközök körvonalazásával szélesebb körök hajlandóságát is megnyerni egy oly politikai

²⁰ L. Szabó Ervin: Hol az igazság? Bp. 1977, Magvető, 317. Az egész kérdés részletes feldolgozását nyújtja Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914), Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.

eszményhez, mely véleményem szerint egyedül biztosíthatja Magyarország függetlenségét és demokratikus előrehaladását a közös európai kultúrában.”²¹

E politikai eszmény, amelyet ebben a későbbi könyvében fejtett ki részletesen, a demokratikus föderalizmus alapján újjászervezett és kibővített Monarchia, a Dunai Egyesült Államok lett volna. Jászi ugyanis – és programjának utólagos bírálói elsőnek éppen ezt szokták a szemére hányni – nem a kisállamosdi, hanem a decentralizált államszövetségek híve volt (már 1912-ben is az „egység és szabadság” jelszavát hirdette) –, s ezért nem széttördelni, hanem megreformálni akarta a dunai monarchiát, amelyben a Habsburg katonai-bürokratikus keretektől független organikus egységet, a térség egymásra utalt népei számára békés és gyümölcsöző együttélési lehetőséget is látott. (Aminthogy pl. Lenin is a Monarchia népeinek együttmaradása mellett foglalt állást.) A történelem nem erre az útra kanyarodott, az eredmény azonban mind ez ideig nem elég meggyőző ahhoz, hogy a föderációs alternatívát egyszerűen lemosolyoghassuk.

Jászi magyar nemzeti szempontból is az államszövetséget tartotta a legjobb megoldásnak (szemben egyfelől a kisállamosdival, másfelől a Renner-féle „Grossösterreich-koncepcióval), mert egyedül ez nyújtott volna lehetőséget a területi integritás – Horvátország nélküli – fenntartására. Akárcsak minden magyar kortárs, ő maga is az integritás alapján állt, de azzal a hozzáadással, hogy ő nem minden áron s főként nem pusztán erőszakkal, hanem méltányos, kiegyenlítő politikával szerette volna megőrizni az ország egyes és más nemzetiségű területeit. Amit azonban Adynál vagy Károlynál természetesen tartanak, neki felróják az említett oldalról, hogy csak 1918 októberében s akkor is egy nappal a szociáldemokraták után (!) fogadta el Magyarország belső föderalizálásának eszméjét, de még akkor is vonakodott elismerni az ország népeinek elszakadási jogát.²²

A végveszély pillanatában kiadott programnyilatkozatoknak persze vajmi csekély az értékük. Ilyen alapon Wekerlét, a dualizmus minden hájjal megkent lakóját a kormányzása utolsó napján deklarált perszonálunió bajnokának kellene tekinteni. Lehet továbbá szép elvi programokat készíteni, s azok kellemetlen pontjairól a gyakorlatban elfeledkezni. Jászi viszont a nemzetiségi kérdésben elég óvatosan bánt a programadással. Ennek két, egymással összefüggő oka lehetett: egy helyzet és egy nézet.

Az első abban a közismert tényben foglalható össze, hogy az, aki a dualizmus korában kétségbe merete volna vonni a magyar hegemoniát, egyszerűen kiiktatta volna magát a magyar politikai porondról. Jászi itt – szinte egymagában – elment a legvégső határig. Tovább egy lépéssel se mehetett, ha irányzatával politikai tényező akart maradni. Így is alig múlt el hét, hogy Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja, Herczeg Ferenc Magyar Figyelője, Bangha Béla Magyar Kultúrája vagy a függetlenségi Magyarország (részben Károlyi Mihály lapja!) és persze Milotay István Új Nemzedékje árulónak, a történelmi Magyarország kiárúsítójának, Scotus Viator bűntársának, a magyar állam ellen áskálódó nemzetiségek ügynökének nevezte volna. Jászi jól állta ezeket a támadásokat,

²¹ Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. A Monarchia jövője c. munka második kiadása. Bp. 1918. 5.

²² Így Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. 420–421. Némileg árnyaltabban, de ugyanezzel a torzító végeredménnyel végzi el ugyanezt az összehasonlítást „Oszkar Jászai Conception on Federalism During the First World War” c. tanulmányában. In: Études Historiques Hongroises. 1975. Akadémiai Kiadó.

ha ellenséges oldalról érték, de arra erősen ügyelt, hogy tényleges és potenciális függetlenségi szövetségesei előtt ne kompromittálódjon. A „Nemzeti államok”-at is, amelynek egy példányát elküldte pl. Mocsáry Lajosnak (az úttörő elődnek kijáró tisztelettel),²³ Károlyi Mihálynak (hogy párthívei ne tudják kiverni kezéből „a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség törével”)²⁴ és Apáthy Istvánnak („hogy a »közelség illúzióit« eloszlassa”),²⁵ úgy írta meg, hogy számukra se elriasztó, hanem megszívlelhető legyen. Bár nem titkolja, hogy a dualista rendszer helyett egy osztrák–magyar–délszláv trializmus – és nagyobb távlatban az Európai Egyesült Államok – híve, a könyvben a távlati elképzelések részletezése helyett egy teljesen „reális” minimális *programot* hirdet meg: „a nemzetiségi béke megvalósításának két *sine qua non* feltétele van. Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bírászkodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki” (497. l.)” A „nemzeti demokratáknak” persze ez is elfogadhatatlanul sok volt. Apáthy köszönőlevelében ismételtelen leszögezte, hogy ellensége minden nemzetiségi önkormányzatnak és a külön nemzetiségi jogoknak. Egyenlő jogokat kell adni, de az egységes magyar állam érdekeit szem előtt tartva. S bírálja Jászit, amiért „nagyon is megbízik a nemzetiségi vezetők jóhiszeműségében és a magyar államhoz való hűségében”.²⁶

Ez utóbbi megjegyzéssel Apáthy alighanem rátapintott a könyv és a koncepció érzékeny pontjára. Jászi valóban bízott, főként pedig bízni akart abban, hogy a nemzetiségi vezetők csakugyan nem törekszenek többre, mint amit szóban és írásban programjukul vallanak. (És az elszakadási szándék ez időben még tényleg nem volt okvetlenül tudatos, még kevésbé elhatározott; inkább csak a háború, s főleg a háborúvég megváltozott körülményei és lehetőségei érlelték azzá.) Jászi azonban többre vágyott a szubjektív biztosítékoknál vagy ígéreteknel, és szociológiai szinten fogalmazta meg erősen vitatható tételét, amely szerint a magyarországi nemzetiségek a „külön államalakításra nem törekvő vagy képtelen” nemzetiségek típusába tartoznak. (3. l.)

Ezt a nézetét még 1918-as könyvében is megismétli, arra a kérdésre válaszolva, hogy a Monarchia általa javasolt föderatív átalakításának keretében miért nem kell föderalizálni a tulajdonképpeni Magyarországot? „Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog-territoriális autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn.”²⁷

Egy évtizeddel később, a Monarchia felbomlásáról írt munkájában, miután részletesen elemezte a Habsburg-birodalmon belül érvényesült centripetális és centrifugális erőket, két csoportra osztja a nemzetiségi mozgalmakat: pseudo-irredentákra és valódi irredentákra. Az elsőbe a német, a cseh, a lengyel és a rutén szeparatizmust sorolja, hangsúlyozva, hogy ezeknek a népeknek nem voltak alapvető érdekellentéteik a Monarchiával, szeparatista mozgalmak jórészt érzelmi momentumokon alapultak, s meg-

²³ A levélváltás eredetije a New York-i Columbia Egyetem Butler Könyvtárának Kézirattárában, Jászi hagyatékában található. Közli: Budapest 1978/8. sz. 20–21.

²⁴ Károlyi Mihály levelezése, I. köt. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 157–58.

²⁵ OSZK Kézirattár, Quart, Hung. 2454/I.

²⁶ Uo. 2452/II.

²⁷ Magyarország jövője. I. m. 52.

felelőbb politikával (a cseheknél pl. a magyarokéhoz hasonló alkotmányos függetlenség megadásával) ellensúlyozni lehetett volna kiválási törekvéseiket. Ezzel szemben valódi irredentáknak mondja az olasz, a román és a délszláv nemzeti mozgalmakat, amelyek egyesülni akartak a szomszédos nemzeti államban élő testvéreikkel, de még ezek közül is egyedül az olasz szeparatizmust tekinti a Monarchia szempontjából eleve megoldhatatlan problémának.²⁸ Mindez, igazságtartalmától teljesen függetlenül, jól mutatja, milyen mélyen gyökerezett Jásziban az a meggyőződés, hogy Európa e „nem kész részének”²⁹ nemzeti és állami szerkezete, népeinek „gravitációja” 1918 előtt még nem dőlt el, még többféle irányt is vehetett. Ha tíz évvel a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása után, független emigráns tudósként is az volt a véleménye, hogy a magyarországi nemzetiségi mozgalmak közül csak a délszlávokéban és a románokéban volt komoly, bár nem elháríthatatlan elszakadási tendencia, akkor nyilvánvaló, hogy 1912-ben még teljesebb és töretlenebb meggyőződéssel képviselhetette ezt a nézetet.

Annál is inkább persze, mert az ellenkezőjét – azt, hogy a nemzetiségek „kifelé gravitálnak” – azok a politikai ellenfelei hirdették a leghangosabban, akik a vészharang kongatásával nemcsak a nemzetiségi megbékélést, hanem a demokratikus átalakulás egészét is akadályozták. Macbethi jóslatukat tagadhatatlanul jobban igazolták az események, mint Jásziét. Politikájukat, mely éppen ezt segítette elő, már annál kevésbé.

Ennek a politikának az alapállását talán Milotay István fogalmazta meg a legnyíltabban és legtömörebben egy Jászi ellen irányított cikkében: „a demokráciának abból a fajtájából, mely csak az egységes Magyarország romjain épülhet fel, nem kérünk!”³⁰ Felmerül azonban a kérdés: mi volt az igazi – igazibb – rugója ennek az antidemokratikus nacionalizmusnak? A nemesi-feudális antidemokratizmus-e vagy a nemzetiségektől való félelem? A „Nemzeti államok” több helyén, akárcsak más írásaiban is, Jászi az előbbi válaszvariánst adja. A sovén ideológia, mondja, „a feudális osztályoknak annál kellemebb, mert alkalmas eszköz arra, hogy a nép figyelmét bajairól elterelje és a »közös ellenség«, a »nemzeti veszedelem« felé irányítsa” (235. l.). Másutt a harcias nacionalista felvidéki dzsentrit jellemzi egy Mudrontól vett idézettel: „a nemzetiségi és nyelvi előjogok sáncai mögé helyezkedik, s onnan ily alakban kívánja vérévé vált arisztokratikus érzelmeit és érdekeit megvédeni a mindinkább reá rontó demokratikus szellem ellen”. (440. l.)

Annál a politikusnál, aki éppen ezzel a réteggel és szellemmel viaskodott ifjúkora óta, érthető ez a magyarázat, amelynek részleges igazsága kétségtelen. A közélet fórumait uraló, társadalmi és ideológiai pozícióit féltő arisztokrata és dzsentri elem politikai magatartását, legalábbis közvetlenül, jórészt ez a félelem szabta meg. De az egykor a nemesi liberalizmust hordozó nemesi és honorációr réteg egészének – és vele legkiválóbb képviselőinek – szellemi és politikai megcsontosodására mai távlatból már alighanem mélyebb és igazabb magyarázatnak tűnik a másik, a *nemzeti* veszélyérzet elsődlegessége. Miért kellene kétségbe vonnunk – amint ez az egykori kombattáns baloldali történetpolitikai irodalom örökségeként még ma is előfordul – a volt uralkodó osztályok nacionalizmusának őszinteségét? Ez az átértzett, pozitív és negatív elemekkel egyaránt

²⁸ The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago. 1929. Az idézett kérdést a VI. rész (The Danger of Irredenta), 377–429. tárgyalja.

²⁹ Magyarország jövője. I. m. 13.

³⁰ A románok és a demokrácia. Magyarország. 1914. febr. 21.

átszótt, s a politikai vezető réteg által gyakran cinikusan kiaknázott nacionalizmus is éppen eléggé súlyos – ha ugyan nem a legsúlyosabb – akadálya volt a magyar demokrácia kibontakozásának, később pedig fő oka az ország jobbratolódásának. Bibó István jogosan írja: „A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasizmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek.”³¹

Ez a körülmény csak még indokoltabbá teszi, hogy Jászi itt tárgyalt könyvének – és bizonyos értelemben egész tevékenységének – legfőbb jelentőségét és érdemét a demokrácia és a nemzeti-nemzetiségi kérdés szerves összekapcsolásában lássuk.

Egyrészt: senki a régi Magyarországon nem látta olyan tisztán és nem hirdette olyan kemény következetességgel, mint ő (már 1912 előtt is): „ötven percentre nem lehet demokráciát csinálni, és ha a nemzet egyik felének elnyomását tűrjük, azt az oligarchia a másik fele ellen is alkalmazni fogja”.³² Részben ez okozta elszigeteltségét, de utóbb mégis ez lett az alapja a „Jászi-utak” kiszélesedésének, egy igazi, bár rövid életű nemzeti-demokratikus összefogás megvalósulásának. Károlyi még 30 év múltán is emlegette: „Jászi megértette velem, hogy szabadságjogokat nem lehet fajok szerint osztályozni, és amellett a demokrácia dobját is ütni.”³³

Másrészt a nemzetiségi kérdés mélyen demokratikus szellemű (mert a népi szükségletek és igények felőli) megközelítésével és ilyen szellemű kezelésének követelésével Jászi alighanem reálisabb irányban indult el, mintha elvi programokat fogalmazott volna. Olyan programot, amely mindkét felet kielégítette volna, amúgy sem tudott volna senki szerkeszteni. A probléma lényege mindinkább az együttmaradás vagy szétválás kérdésévé egyszerűsödött, s az előbbi megoldás egyedüli esélye a kölcsönös bizalom légkörének nem is helyreállítása – hiszen sohasem létezett –, hanem megteremtése lett volna. Erre pedig csakis egy nagy demokratikus fordulat (földreformmal és általános demokratikus jogokkal) nyithatott lehetőséget. Így sikerült Jászinak *elvből* áttörnie a nemzeti veszélyérzet–elnyomó nemzetiségi és belpolitika–élesedő nemzetiségi ellentétek *circulus vitiosus*-át.

Ez a Jászi-könyv gondolati magva és legfőbb erőssége. De szinte ugyanitt, a demokráciának és a nemzetiségi kérdés megoldásának túl közvetlen azonosításában rejlik a legnagyobb gyengéje is.

„A nagy néptömegek nyelvi és kulturális öntudatra jutása nem más, mint a demokratikus elv, a lelkiismereti szabadság teljes érvényesülése” – mondja már a könyv első részében (113. l.). Ebben, minden erőfeszítése ellenére, még mindig evolucionista és egysíkúan racionalista a szemlélete: a „feudális” akadályok elhárultával voltaképpen nem tudja elképzelni a nemzeti öntudat *antidemokratikus* irányú kibontakozását és érvényesülését, a nacionalizmusnak azt a modernül retrográd válfaját, amelyet tömegméréteken termeltek ki a század későbbi évtizedei. S el lehet fogadni Ránki Györgynek a kelet-közép-európai fejlődésről a Károlyi- emlékiratok hazai kiadása kapcsán megfogalmazott véleményét: „Jászi Oszkár és Károlyi Mihály a magyar nacionalizmus és sovinizmus elleni jogos és szükséges harcukban nem vették tudomásul, hogy a nacionalizmus nem kizárólag

³¹ A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz. 1946/1. sz. 52.

³² A nemzetiségi kérdés. Világ. 1911. jan. 29.

³³ Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum (New York) 1942/1. sz.

a magyar nagybirtokos osztály vagy a dzsenti bűne, vagy a burzsoázia manipulatív eszköze, hogy a jogos és jogtalan igények, a támadó és védekező nacionalizmusok közötti határvonalat igen nehéz a valóságban megvonni, hogy az élni akarás igen könnyen és gyorsan megy át uralkodni akarásba.”³⁴

A mai olvasót csakugyan meghökkenti, s vérmérsékletétől függően felbosszantja vagy megmosolyogtatja, amikor Jászi kifejti, akadnak ugyan „nemzetiségi vezérek, akik olyan sovén üzleti politikát csinálnak, mint a mi nacionalistáink. De egészben véve egy mélyreható különbség van a magyar és a nemzetiségi középosztály között: a nemzetiségi középosztály maga is elnyomott osztály, s mint ilyen, szükségképpen demokrata, a néppel tartó”. (455. l.) – Ehhez társult egy másik, közös gyökerű, mert ugyancsak demokratikus illúzió is: a nyugati demokráciák elvszerűségének túlbecsülése. Mindkettő bumeránghént csapódott vissza Jászi fejére, amikor 1918 végén a Károlyi-kormány nemzetiségi miniszterként végre valóra válthatta volna elképzeléseit.

A történelem dramaturgiája – ellenségei kárörömére – igazán mindent megtett megleckéztetésére és „kijózanítására”. 1918 novemberében, néhány nap különbséggel, előbb Belgrádban a Francia Köztársaság tábornoka közölte napóleoni pózban vele és Károlyival – az ország akkor legtárgyalóképesebb két politikusával –, hogy az új Magyarországot az antant egyszerűen legyőzöttként fogja kezelni, majd Aradon Maniu hozta tudomására, hogy Erdély és Kelet-Magyarország népeinek sorsáról nem a demokratikus elvek, hanem az adott erőviszonyok fognak dönteni.³⁵

Jászi azonban egész addigi életmunkájának, a demokratikus föderalizmus koncepciójának összeomlása és a dunai térségben antant-segítéssel létrehozott, többnyire reakciós és marakodó kisállamosdi ellenére sem ábrándult ki sem a Nyugatból (amelynek demokráciáját maradandó értéknek vallotta), sem a szomszéd népek demokratikus erőiből (amelyeket a magyar demokrácia legfőbb szövetségeseinek tartott), sem a Dunai Konföderáció eszméjéből (ebben látta a kevert etnikumú térség békéjének egyedüli tartós biztosítékát). Ez szabta meg emigrációs tevékenységének keretét, irányát és célját: megmozgatni a nyugati államok demokratikus közvéleményét a Horthy-rendszer nemzetközi elszigetelésére; építeni a kapcsolatokat a szomszéd államok demokratikus beállítottságú vezetőivel, pártjaival. értelmiségével és magyar kisebbségével a hazai rendszer gyengítésére, lehető összeroppantására, és a térség országai közötti gazdasági, kulturális, politikai közeledés előkészítésére.

Eszméi és céljai tehát a teljesen megváltozott körülmények között is meglepő mértékben változatlanok maradtak. Erről tanúskodik a Monarchia felbomlásáról a húszas évek második felében írt könyve is, amely nagy történelmi apparátussal lényegében igazolni igyekszik 1919 előtti munkásságának és felfogásának irányát. Nem módosított ezen a második világháború sem, amelynek eredményeként – Károlyi és Jászi kissé felújult reményei ellenére – a konföderáció ügye ismét, még mélyebben eltemetődött. Jászi azonban, aki ekkor már végképp lemondott az aktív politikai szereplésről, továbbra is, sőt mindinkább úgy érezte, hogy eszméit minden gyakorlati vereség csak annál érvényesebbé teszi. Néhány öregkori írása, amelyben a dunai térség országaival és népei-

³⁴ A hit, az illúzió és a politika. *Valóság*, 1977/9. sz. 62.

³⁵ *Jászi: Visszemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet (Kolozsvár), 1921.*

nek viszonyával foglalkozik, mindenesetre visszamenőleg is bizonyítja, hogy ifjúkori eszményeit egész életében milyen komolyan vette.

1945–46-ban mindenekelőtt a csehszlovákiai nemzetiségi politika, a német és magyar kisebbség kollektív elmarasztalása és tömeges kitelepítése foglalkoztatta, annál is erősebben, mert kétszeres személyes felelősséget érzett az ügyben: egyrészt a magyar nacionalizmus egykori ostorozójaként, másrészt a csehszlovák demokrácia ugyancsak régi barátjaként, aki, mint egy levelében írta, „cseheinket érdemeiken felül dicsérte” a két háború között.³⁶ Miután eredménytelenül írt Beneš elnöknek, a New York Times-ban jelentetett meg elítélő nyilatkozatot, és közvetítő kéréssel fordult a brit Munkáspárt ekkori vezető ideológusához, Harold J. Laskihoz is. Neki írta: „A magyar kisebbség elleni új csehszlovák politika életem legrosszabb epizódjai közé tartozik, amely megrendítette hitemet az emberi intelligenciában és a moralitásban... Kérem, tegyen meg minden lehetőt arra, hogy meggyőzze a cseh vezetőket, ... hogy az az út, amelyet maguknak választottak, szerencsétlenséghez fog vezetni.”³⁷

1946 őszen egy amerikai folyóiratban ifjúkori barátja, Vámbéry Ruzstem Magyarországról szóló könyvét bírálja igen keményen amiatt, hogy „elkeni” a csehszlovák politikusok felelősségét, és „elfelejti, hogy ilyesmi még a reakciós Apponyi idejében sem fordulhatott elő. Abban az időben nem üzték ki a nemzeti kisebbségeket Magyarországról, és nem történhetett meg, amit most Beneš elnök kijelent, hogy a jövőben nem lesznek nemzeti kisebbségek, és a nemzeti kisebbségek leglojálisabb tagjai sem élvezhetik a nemzeti autonómia legkisebb mértékét sem”.³⁸

Utolsó „dunavölgyi” (ausztriai, csehszlovákiai és magyarországi) tanulmányútjáról tartott oberlini előadásában 1948 tavaszán már általánosítja az új európai nacionalizmusokról szerzett kedvezőtlen tapasztalatait: „A nacionalizmusnak ez az új doktrínája támogatásra talált egyes befolyásos teoretikusok részéről is, akik mindig készek áldásukat adni a hatalmi politika által teremtett *fait accompli*akra. Még a mi nyugati demokráciáink vezetői is (Churchill is beleértve) beletörődtek ezekben a megoldásokba, mint ún. történelmi szükségszerűségekbe, azzal a hipokrita kikötéssel, hogy az operációt humánus módon kell végrehajtani...” S összehasonlításként itt felidéri R. W. Seton-Watson 40 évvel azelőtt megjelent könyvét – *Racial Problems in Hungary* –, amely leleplezte a világ előtt a magyar nacionalizmus bűneit, s amely 1918-ban a legerősebb érvek egyikeként szerepelt Magyarország feldarabolása mellett. Jászi ekkor sem titkolja, hogy annak idején kiállt e könyv igazsága mellett. „Ma azonban – folytatja – csupán az üldözöttek gyenge hangja hallatszik, amelyet könnyen el lehet hallgattatni, s egyetlen befolyásos külföldi szakértő sem ír könyvet »Racial Problems in Czechoslovakia« címen. És az Egyesült Nemzetek sem törődik az ilyen jelentéktelen epizódokkal.”³⁹

A csalódások után egy keserű elégtétel mégis megadatott Jászinak. „A szovjet és a nyugati világ közt kitört hidegháború óta Jászi Oszkár viszontláthatta úttörő eszméit” –

³⁶ Levél Lesznai Annához, 1945. máj. 19. Jászi Papers, New York.

³⁷ 1945. szept. 19. Uo.

³⁸ What is Happening in Hungary. The New Leader, 1946. szept. 28. Vámbéry válasza uo. 1946. nov. 16. Ugyanitt Jászi rövid viszontválasza.

³⁹ Danubia: Old and New. Az Oberlin College-ban 1948. márc. 1-én és 3-án tartott két előadás sokszorosított szövege, 16.

írja 80. születésnapjára amerikai barátja és tanítványa, Borsody István, arra utalva, hogy a kelet-közép-európai antikommunista emigránsok – kiknek többsége Jászit a két háború között hazaárulónak, vagy álmódózónak tekintette – most átvette és maga is hirdette a föderáció programját.⁴⁰ Jászi azonban régi és tapasztalt emigráns volt, s legalább a harmincas évek óta tudta, hogy a társadalmi reformeszméket nemhogy megvalósítani, de kiérlelni is csak a helyszínen lehet.

Élő vagy poros könyv-e a „Nemzeti államok”? Történeti részének mindenre kiterjedő, túlrészletező alaposága, szemléletének „bűnbeesés előtti” naivitása miatt ma már aligha lehetne közkedvelt olvasmány. Feltevéseinek egy részét kíméletlenül megcáfolta a történelem. Az industrializmus és a demokrácia mellett a hatalmi erőszak általa még elképzelhetetlen módon és mértékben szólta bele a nemzetiségi kérdés „megoldásába”. De problematikája, becsületes kérdésfeltevései és fő következtetései éppen a rossz és fél-megoldások miatt nagyon is elevenek maradtak. A „szabadság és egység” jelszavát ma is érvényesnek érezhetjük.

⁴⁰ *Borsody István: Az úttörő. Látóhatár (München), 1955. 76.*